

PAREMIOLOGIYALÍQ BIRLIKLERDE GENDERLIK LEKSIKANIŃ AŃLATILIWI (QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERI MISALINDA)

Nazarova Mukaddas Yuldashbayevna

Tayanish doktorant,

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Nókis, Ózbekstan, Qaraqalpaqstan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15082060>

Annotatsiya: Bul maqalada qaraqalpaq hám inglis tilleri misalinda gender leksikasın úyreniwde paremiologiyalıq birliklerdin’ a’hmiyeti, gender menen baylanıslı bolğan qaraqalpaq hám inglis tillerindegi birliklerdin’ qollanılıwı, olardıń semantikaliq ma’nileri haqqında sóz etiledi. Maqalada E.Berdimuratov, G.Aynazarova, T.Jumamuratov, Mamatov E, A.Pirniyazova, G.Allambergenova siyaqli alimlardıń ilimiy jumislari ha’m pikirleri analiz qilinadi.

Tayanish sózler: paremiologiyalıq, leksika, gender, inglis tili, qaraqalpaq tili, frazeologiya, birlikler, qollanılıwı.

Kirisiw. Ingliz hám qaraqalpaq tillerindegi gender komponentli frazeologiyalıq birlikler milliy mádeniy qatlamnıń zárúrli bólegin ańlatadı, social qatnaslar, úrp-ádetler hám er adamlar menen hayal adamlardıń roli haqqındaǵı ideyalardı sáwlelendiredi. Analiz qılıw ushın bul tillerdi tańlaw olardıń mádeniy hám tariyxıy áhmiyeti, sonıń menen birge, gender ózgeshelikleri roline jantasıwlarǵa ayırmashılıqlar menen baylanıslı. Salıstırmalı izertlew jınıstı túsiniwdiń universal táreplerin da, hár bir til mádeniyatına tán bolğan ayırıqsha ózgesheliklerdi anıqlaw imkaniyatın beredi, bul bolsa gender stereotipleri haqqındaǵı ulıwma túsinikti bayıtadı. Bul bólimde eki tildıń paremiologiyalıq fondına kiritilgen gender stereotipleri, olardıń mazmunı hám funktsional strukturalıq bólimlerindegi uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlaw ushın analiz etiledi.

“Frazelogiyalıq derekler kópligi menen ajralıp turadı. Frazelogizmlerdiń qashan payda bolǵanlıǵın anıqlaw qıyın, biraq, sonısı anıq, olar júdá áyyem zamanlarda payda bolǵan hám xalıq penen birge jasap kiyatır. Anaw yamasa mınaw frazeologizm belgili bir dáwirlerde qalıpleseı hám ol sol dáwirdiń sociallıq-siyasiy turmıs tárzin sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, olar belgili bir dáwirge kelip qollanıwdan shıǵıp ketiwi de múmkin”¹. Frazelogiya boyınsha barlıq tillerde de ilimiy izertlewler alıp barıldı. Frazelogiyanıń teoriyalıq máseleleri A.Meye, Sh.Balli, L.P.Smit, B. Xillel, G.Suit, A.Makkey, A.Xili, Ch.Xokket, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, A.A.SHaxmatov, V.V.Vinogradov, V.P.Jukov, I.A.Smirnickiy, V.L.Arangel’skiy, V.G.Gak, N.N.Amosova, A.V.Kunin, L.A.Bulaxovskiy. V.V.Vinogradov. V.L.Arangel’skiy, M.T.Tagiev, N.M.Shanskiy, A.V.Kupin, ózbek til biliminde Sh.Raxmatullaev, G.Bayramov, Z.Uraksin, A.A.Yuldashev, S.N.Muratov, I.X.Axunzyanov, Ózbek frazeologiyasınıń teoriyalıq máseleleri boyınsha dáslep E.D.Polivanov, Abdimurad Mamatov, Abdiǵofur Mamatov, A.Isaev, A.Rafiev, M.Sodiqova, Q.Xokimov, Sh.Usmanova, K.Bazarbaev. B.Juraeva, Sh.Almatova, M.Vafaeva, N.Qozoqova, D.Abdullaev hám basqalardıń bir qatar ilimiy izerlewleri baspadan basılıp shıqtı.

¹ Mamatov E. Ózbek tilining frazeologiyasi. Toshkent, Ózbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi – T.: 2019.45-bet

Qazaq til biliminde I.K. Keñesbaev, A. Isqarov, M. Balaqev, A. Qaydar, R. Sızdıq, T. Qordabaev, Á. Bolğanbaev, M. Serǵaliev, Ó.A. Aytbaev, G. Smaǵulova, T. Sayrambaev, R.E. Jaysaqova, S.E.Isabekov, B. Shalabay, M. Jánibekov, M. Sabitova, S. Jetpisov, L.S. Voytik, J.K. Qonaqbaeva, D. Mederbekov, S.N. Muratova, A.E. Tajmuratova, S. Satenova, F.R. Axmetjanova, B. Uızbaeva, K. Rispaeva, G. Boranbaeva, X. Qojaxmetova, Ğ. Qusimova jáne t.b. ilimpazlar frazeologiyanı hár tárepleme qarastıradı.

Qaraqalpaq til iliminde de frazeologizmler tilshi ilimpazlardıń, izertlewshilerdiń ayırıqsha dıqqatın tartıp, kóplegen ilim-izertlew jumıslarınıń obektine aynalıp, ilimiy kóz-qarastan úyrenilip kiyatırǵan máselelerdiń biri.

E.Berdimuratov qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlewshi sıpatında frazeologiyanı leksikologiyanıń bir tarawı dep esaplaydı². A.Bekbergenov turaqlı óz dizbekleriniń tilimizde stillik qollanıw ózgesheliklerine ayırıqsha itibar beredi³. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha J. Eshbaev óziniń izertlewleriniń nátiyjesi sıpatında frazeologiyalıq sózlikti baspadan shıǵardı⁴. T.Jumamuratov tárepinen mektep oqıwshılarına arnalǵan eki tillik frazeologiyalıq sózlik dúzildi hám baspada jarıq kórdi⁵. Al, S.Nawrızbayeva qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha kandidatlıq dissertaciya jaqladı⁶.

G.Aynazarovaniń ilimiy jumısı qaraqalpaq tilindegi simmetriyalı frazeologizmlerge arnaladı. Ol óz izertlewleriniń nátiyjesin baspada járiyaladı⁷.

G.Aynazarova menen E.Berdimuratovtıń avtorlıǵındaǵı maqalada «Qırq qız» dástanı tilindegi frazeologizmler haqqında pikir júrgiziledi⁸.

A.Pirniyazova óziniń «Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları» miynetinde qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasına stilistikalıq hám lingvomádeniy baǵdarda izertlew júrgizdi.

Bunnan soń qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi sóz shaqaplarına baylanıslı izertlew jumısları da alıp barıldı. Izertlewshi J.Táńırbergenovtıń dissertaciyası feyil frazeologizmlerdi izertlewge arnalǵan bolsa, M.Babadjanov awdarmadaǵı frazeologizmlerdi lingvistikalıq baǵdarda salıstırmalı túrde izertleydi.

Frazeologizmler boyınsha B.Yusupova bir qansha ilimiy izertlew jumısların alıp barıp, ol ilimiy miynetlerinde qaraqalpaq tili frazeologiyası hám frazeografiyasınıń rawajlanıw baǵdarları, kórkem shıǵarma tiliniń frazeologiyası, koloritivlik, alliteraciya-assonanslıq, jup, tákirar sózler menen kelgen antroponim komponentli frazeologizmler, folklor frazeologiyası, frazeologizmlerdiń leksikalıq, grammatikalıq, t.b. ózgesheliklerin izertlegen. Atap aytqanda «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası» atamasında oqıw qollanba, Sh.Seytovtıń «Xalqabad» romanı tili frazeologiyasınıń fonostilistikalıq analizi, «Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń fonostilistikalıq analizi» ilimiy miynetleri járiyaladı. G.Allambergenova I.Yusupov shıǵarmaları tiliniń frazeologiyasın arnawlı izertledi.

² Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1972.

³ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990

⁴ Ешбаев Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985

⁵ Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985

⁶ Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1872

⁷ Айназарова Г. Каракалпак тилинде тенлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.

⁸ Айназарова Г., Бердимуратов Е. «Қырк қыз» дастананын лексикасында фразеологизмлер хам олардын еки компонентли турлеринин колланылынуу хакында. Амиударья, журналы. 1989. №1-2. 48-52-66.

Qálegen tildiń paremiologiyalıq jáne frazeologiyalıq qorı milliy mentalitetin, milliy mádeniyatın tanıtıp, kórsetedi. Sonlıqtan da til sistemasınıń frazeo-paremiologiyalıq fragmentinde «Adam» makrosistemasında «Er-Hayal» binarlıq jubına qatnaslı frazeo-paremiologiyalıq qorında er menen hayalǵa berilgen sıpatlaması áwladtan áwladqa jetip búgingi kúnde ilimpazlardıń izertlew obektine aynalıp otır. Usıǵan baylanıslı «Er-hayal» binarlıq jubın «Mádeniyat-Til-Jámıyet» kontekstinde qaraqalpaq hám inglis tilleri arasındaǵı lingvomádeniettanıw tárepinen qarastırılıp frazeologiyalıq birliklerindege «Er-Hayal» binarlıq jubına qatnaslı etnikalıq stereotiplerdiń salıstırmalı sıpatlamasın qarastıramız.

Behind every great man, there is a great woman (Hár bir ullı erkek adamnıń arqasında ullı hayal turadı) – hayaladam erkek adam menen salıstırılǵanda ekinshi dárejeli, járdemshi roli haqqındaǵı stereotipti ańlatadı, degen menen hayal adamnıń áhmiyeti óz aldına aytıp ótıledi. Zamanagóy genderlik tartıslarında bul sóz dizbegi kóbinese gónergen mánide deb biledi, yaǵnıy bunda patriarxal kóz qarastan qollanılatuǵın frazeologiyalıq birlik retinde qabıl etiledi, sebebi bul hayallardıń úlesi erkek adamlardıń jetiskenliklerine baylanıslılıǵın ańlatadı. Biraq, bul mısıl erkek adamnıń tabısı kóbinese hayaldıń qollap-quwatlawı, kórinbes bolsa da, menen baylanıslılıǵın dep esaplaydı, genderlik rolın qayta kórip shıǵıw ushın jol ashadı (Hár bir ullı erkek adamnıń arqasında ullı hayal turadı) – hayal adamnıń erkek adamǵa salıstırılǵanda ekinshi dárejeli, járdemshi roli haqqındaǵı stereotipti ańlatadı, álbette bunda hayal adamnıń ózgeshe ornın hám áhmiyetin aytıp ótedi.

A man's home is his castle (Erkek adamnıń úyi – onıń qorǵanı) – bunda erkek adam shańaraqtıń qorǵanı sıpatında sıpatlanadı.

Old maid (ǵarrı qız) – hayal qızlarǵa qarata unamsız konnotaciyanı ańlatadı, tumısqa shıqpaǵanlarǵa ayıladı, bul bolsa hayal qızlarǵa shańaraq qurıw ómirgedi zárúrli etapı bolıp ayne sol shańaraq steriotipi sıpatında beriledi.

Bul mısallar sonı kórsetedi, inglis frazeologiyalıq birliklerinde kóbinese erkek adamlar hám hayal adamlardıń social ornı hám shańaraqqa tiyisli roli, sonıń menen birge, olardıń jası hám jaǵdayı menen baylanıslı genderlik stereotipleri bar.

Qaraqalpaq tilinde de dástúriy genderlik roli hám úmitlerin sáwlelendiriwshi kóplegen paremiologiyalıq birlikler bar. Bul sóz dizbekler qaraqalpaq jámiyetiniń mádeniy-tariyxıy ózgeshelikleri menen bekkem baylanıslı bolıp, bunda patriarxallıq strukturalar, shańaraq hám jámiyet qádriyatlarıń áhmiyeti rol oynaǵan.

Juwmaqlaw. Juwmaqlap aytqanda, genderlik komponentleri bolǵan frazeologiyalıq birlikler túrli mádeniyatlarda genderlik stereotiplerin úyreniw ushın zárúrli derek esaplanadı. Inglis tilinde olar individuallıq hám jeke tańlawǵa itiber beredi, qaraqalpaq tilinde bolsa kollektivizm hám dástúriy roldı aytıp otedi. Bul parq hár bir xalıqtıń mádeniy jáne social qásiyetlerin sáwlelendiredi, bul olardıń paremiologiyalıq fondın ayırıqsha esaplanadı, biraq usı waqıtta jınısın túsiniwde universal elementlerdi anıqlaw imkaniyatın beredi.

Foydalanılǵan adabiyotlar/Используемая литература/References:

1. Mamatov E. O'zbek tilining frazeologiyasi. Toshkent, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi – T.: 2019.45-bet.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексология. Нөкис, 1972.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990.

4. Ешбаев Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкис, 1985.
5. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.
6. Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1872.
7. Айназарова Г. Каракалпак тилинде тенлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.
8. Айназарова Г., Бердимуратов Е. «Кырк кыз» дастананын лексикасында фразеологизмлер хам олардын еки компонентли турлеринин колланылыныу хаккында. Амиударья, журналы. 1989. №1-2. 48-52-бб.
9. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения: Автореф. дис. ... канд. фи-лол. наук. М., 1996. –С. 21.
10. <https://www.iejme.com/article/the-gender-marked-phraseological-units-coding-female-intelligence-in-the-russian-and-english>
11. Utebaev T., Sarsenbaeva Z. Linguoculturological analysis of proverbs //Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. – 2021. – Т. 1. – №. 1.5 Pedagogical sciences.
12. Sarsenbaeva Z. J. Pedagogical Peculiarities of forming linguocultural competence of higher education students in Karakalpakstan //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)-Peer Reviewed. – 2021. – Т. 7. – №. 2021. – С. 161-166.
13. Sarsenbaeva Z. J., Utebaev T. T. Role of phraseology in developing communicative competence //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – Т. 6. – №. 9. – С. 47-53.